

ІНДІЯ І ПАКИСТАН: 60 РОКІВ ІДЕЙНОГО ПРОТИСТОЯННЯ

*Ніхто цього не висловлював відверто, але я скажу:
за понад 50 років ми не робили нічого іншого,
як шкодили одне одному.*

*П. Мушарраф,
колишній президент Пакистану*

Серед усіх політологічних та історичних досліджень, що стосуються Південної Азії, немає більш популярної теми, ніж протистояння двох найбільших держав субконтиненту, Республіки Індія та Ісламської Республіки Пакистан. Індійсько-пакистанське суперництво триває від самих початків утворення двох незалежних держав Південної Азії, 14 (Пакистан) і 15 (Індія) серпня 1947 р. Починаючи від “батьків-засновників” – М. Ганді, Дж. Неру, М. Джинни, майже всі політичні лідери двох держав поверталися до проблеми двосторонніх відносин – у своїх науково-публіцистичних працях та промовах. Звичайно, в самій Індії велика увага приділяється “пакистанському” напрямку досліджень, що доводять праці таких відомих фахівців у галузі зовнішньої політики як Дж. Діксіт, В. Кханна, М. Крішна Менон, М. Крішан, Н. Джайапалан, Р. Шивам, тоді як витoki суперництва досліджують А. Малік, М. Кесаван, М. Хасан, П. Джга. Оскільки протистояння є основою конфліктного потенціалу регіону, останнім часом зростає увага до південно-азійських студій у провідних наукових центрах світу. Серед відомих дослідників, які присвячують свої роботи цій темі, – фахівці у галузі політики безпеки Я. Телбот, С. Коен, П. Брасс, І. Абрахам, Д. Мак-Леод, а також “закордонні індійці” Раджа Мохан, Р. Басрур, С. Гангулі, Б. Найар, В. Харш Пант та інші. Російські індологи також цю тему не обходять стороною: праці Т. Шаумян, Ф. Юрлова, С. Луньова, В. Москаленка, В. Белокреницького, О. Шиліна висвітлюють різні аспекти індійсько-пакистанського суперництва, від воєнного протистояння до сумнозвісної кашмірської проблеми. В Україні поруч з відомими дослідниками сучасної політичної історії Індостану (О. Лукаш, О. Чувпило)

над темою працюють політологи І. Поліха, П. Ігнат'єв, І. Горобець, А. Кобзаренко, В. Таран.

Долучилася до вивчення складних відносин Індії з Пакистаном і автор цієї статті, досліджуючи історію, державні особливості, основні напрямки зовнішньої політики двох країн. Головною метою дослідження є намагання довести, що складність і довготривалість конфлікту спричинена саме ідейним протистоянням, різними державотворними факторами та відповідно до цього – абсолютно різними підходами сторін до можливих шляхів вичерпання конфлікту.

Відомо, що відносини між двома найбільшими державами Південної Азії залишаються надзвичайно складними протягом усього періоду їхнього незалежного існування, країни вже давно оцінюються політологами як “держави, що завжди перебувають у стані конфлікту” [Zamindar 2007, 230]. Відомий індійський стратег, колишній командувач штабу армії генерал С. Падманабган дав їм доволі вдалу характеристику: “Не є таємницею, що наші відносини з Пакистаном були жажливими від народження цієї країни, хоча іноді й здається, що вони можуть дещо покращитися у майбутньому” [Padmanabhan 2005, 140]. Насправді, не може бути впевненості у стабілізації стосунків між сусідами, які тричі перебували у стані війни (1947, 1965, 1971 рр.), один раз пережили короткочасний воєнний конфлікт (Каргіль, 1999 р.), довготривалу кризу (2001–2002 рр.) та безліч разів стояли на межі відкритого протистояння.

За 60 років, що минули, ставлення політичних еліт цих країн до проблеми фактично не змінилося, так само майже не відбулося змін і на рівні свідомості грома-

дян. С. Коен справедливо відзначає: «Перше покоління індійських лідерів, “батьки-засновники” незалежної Індії, у переважній більшості вірили, що Пакистан довго проіснувати не зможе, але й не вважали за потрібне військове втручання для прискорення його загибелі. У Пакистані ж одразу після його заснування Джинна висловив надію на можливість підтримання хороших відносин між двома сусідами» [Cohen 2003, 34]. До того ж “держава мусульман”, як її бачив М.А. Джинна, та ісламська держава, на яку перетворився Пакистан, – зовсім не одне й те саме. На особливості індійської стратегічної поведінки впливає той факт, що в Індії й досі превалює думка Дж. Неру, який вважав, що Пакистан – штучне, тимчасове, нежиттєздатне утворення, тоді як Індія має стати знов єдиною та неподільною. Звідси й досить поширене специфічне ставлення до індійських мусульман – потенційних “пакистанських шпигунів” – і переконання в тому, що згодом абсолютно всі відторгнені під час поділу 1947 р. території будуть повернені, і безпечелічне проголошення прав на Кашмір. Індія завжди почувалася набагато впевненішою у власних силах, тоді як Пакистан мав довести свою життєздатність. Досить яскраво такий доволі зверхній підхід був висловлений одним з радників Дж. Неру, К.М. Паніккаром: “Індія – це слон, а Пакистан – два вуха. Слон може прожити без вух” [Khan 2007, 87].

Стратегічна поведінка обох держав реалізується через їхнє подальше обопільне дистанціювання і несприймання. Протистояння з Індією досить швидко набуло в Пакистані статусу національної ідеї, хоча намагання підтримувати стратегічний паритет іноді приводило до жорстких обмежень власного населення, як у разі створення ракетно-ядерної програми. Натомість в Індії так само традиційною є “образна на мусульман”, оскільки протягом сторіч країна перебувала під владою правителів з мусульманських династій, а під час національно-визвольної боротьби саме верхівка мусульманської громади зрадила ідею єдиної незалежної Індії на користь створення власної держави. Все це загалом викликає в індійців, як зазначав І. Поліха, “прагнення певного реваншу та відновлення справедливості. Цей аспект, як правило, замовчується сучасними ін-

дійськими політологами” [Поліха 1997, 42]. Реваншистські настрої, проте, значно посилювалися тоді, коли Індійський Національний Конгрес, одним з головних установчих принципів якого є секуляризм та релігійна толерантність, втрачав владу. Ідеї *гіндутви*, якими керувалися шовіністично налаштовані політичні сили, передусім БДП, передбачали боротьбу з ісламською загрозою в Індії, що викликало почуття тривоги і бажання активізації власних можливостей у відповідь у сусідів.

У Пакистані натомість постійно звинувачують великого сусіда в упередженому ставленні та різноманітних політичних спекуляціях. Ісламабад розглядає політику Делі у Південній Азії не лише як загрозу власним інтересам, а й як узагалі гегемоністську та обрав для себе роль основної противаги. До того ж в основі індійсько-пакистанського протистояння ми бачимо не географію, а ідеологію, саме внутрішня ідентичність кожної держави формувала національні інтереси і зовнішньополітичну стратегію. За вдалим висловом британського дослідника Дункана Мак-Леода, “усі нації потребують міфів і легенд. У випадку Індії і Пакистану проблема полягає в тому, що вони створили свої міфи ще у колоніальний період, і міфотворчість в Індії є абсолютно протилежною пакистанській” [McLeod 2008, 95].

За планом останнього віце-короля Індії лорда Л. Маунтбеттена колишню британську колонію пропонувалося поділити на дві самостійні частини: Індійський Союз та мусульманську державу Пакистан. Остання створювалася на основі теорії “двох націй” – існування в Індії окремих індуської та мусульманської спільнот. Події останніх років у Британській Індії і сам поділ країни й по сьогодні порізно оцінюються істориками, зокрема у британській історіографії зазвичай наголошується, що провідні політичні сили всередині самої Індії не змогли домовитися між собою (як воно насправді й було), що й зробило розкол неминучим, хоча відповідальність лягла на британців. Дж. Неру з приводу розділу писав: “То, безумовно, наша провина, і ми маємо нести відповідальність за свої помилки. Проте я не можу вибачити англійській владі свідомого сприяння розколу Індії. Усі інші нещастя минуться, а це лихо буде гриз-

ти нас набагато довше” [Неру 1989, 409]. Натомість у новоствореному Пакистані панувало почуття ейфорії: “Утворення незалежної держави Пакистан є найбільш важливою та, можливо, видовищною подією у світових справах після закінчення II світової війни. Вона символізує триумф принципу самовизначення та права народу існувати відповідно до власного способу життя” [Pakistan Horizon 1948, 1].

Але ейфорія досить швидко пройшла, тоді як проблеми постійно збільшувалися. Дуже болісним для народів обох країн є той факт, що створення двох держав за релігійною ознакою призвело до кривавих погромів і виникнення великої кількості переселенців з Індії до Пакистану і навпаки. Заснування Пакистану спричинило жахливі людські жертви, роз’єднаними були навіть родини, і ті криваві події досі не забулися в обох країнах, що проявляється у складних стосунках навіть на психологічному рівні. Про суперечливість та недосконалість *теорії двох націй* свідчать важкі економічні наслідки розділу, а також подальші події та проблеми політичної історії Пакистану. Фактично не справдилася основна мета створення цієї держави – мусульман в Республіці Індії сьогодні мешкає навіть трохи більше, до того ж із 1971 року у Південній Азії існує ще одна мусульманська країна – Бангладеш. Проте “ідеологічне суперництво” перетворилося на справжній “маніфест індо-пакистанських відносин” [MaskLeod 2008, 3]. До того ж виникнення Пакистану загострило релігійну проблему. Відомий діяч Індійського Національного Конгресу Абуль Калам Азад із цього приводу зазначав: “В основі розділу була ворожнеча проміж індусами та мусульманами. Створення Пакистану надало цій ворожнечі постійної, конституційно оформленої форми і зробило тим самим її ліквідацію справою набагато складнішою” [Москаленко 2001, 37].

Проблема штату Джамму і Кашмір була і залишається центром індо-пакистанських суперечностей, оскільки кожна з конфліктуючих сторін має власний погляд на проблему і така позиція фактично залишається незмінною від самого початку кашмірського конфлікту. Пакистан одразу висловив бажання бачити Кашмір у своєму складі, мотивуючи це тим, що більшість населення (77%) тут становили мусуль-

мани, тож за теорією “двох націй” він мав стати пакистанською територією. До речі, і сьогодні Джамму і Кашмір – єдиний штат Індії, в якому переважає мусульманське населення. Але індійська політична еліта так само не припускала навіть думки про те, що Кашмір – унікальний за розташуванням, кліматом і природою регіон, звідки походило багато політичних лідерів нової незалежної Індії, – не залишиться в Індії. Зрозуміло, що питання штату Джамму і Кашмір опинилося у фокусі відкритих воєнних протистоянь – 1948, 1965, 1971 та 1999 рр. І хоча після кожної війни з боку обох сторін, іноді за посередництвом третьої, докладалися зусилля створити договірно-правову базу для владнання конфлікту (Ташкентська декларація, Сімльська та Лахорська угоди), значних змін це не спричинило. “Кашмірське питання” фахівці називають одним із трьох (поруч із палестинською та корейською проблемами) “найбільш несприятливих для вирішення” питань в міжнародній практиці останнього півстоліття [Kashmir... 2006, 1].

Слід пам’ятати, що від самого початку “кашмірської кризи” обидві сторони зайняли абсолютно різні позиції щодо можливостей урегулювання конфлікту: представники Пакистану в Раді Безпеки ООН наголошували у своїх виступах на існуванні загрози з боку Індії і закликали міжнародну спільноту допомогти у вирішенні кашмірської проблеми, а також наполягали на проведенні процедури плебісциту в самому Кашмірі. Індія ж посилювалася на факт невизнання урядом Пакистану приєднання штату Джамму і Кашмір до її території, звертала увагу на пакистанську військову присутність та погрози розпочати священну війну – джихад – з боку представників організації “Азад Кашмір” (“Незалежний Кашмір”). Надалі ці стратегії залишилися незмінними: Пакистан наполегливо запрошує світову спільноту до вирішення проблеми Кашміру, тоді як Індія не менш наполегливо від цього відмовляється, наголошуючи, що це питання винятково двостороннє.

Майже всі періоди “відлиги” у стосунках Індії і Пакистану збігалися з “відсуненням” кашмірської проблеми, реальними пропозиціями сторін щодо покращення різного рівня стосунків – від торговельного співробітництва до відкриття

прикордонних транспортних маршрутів і проведення культурних форумів. Такий конструктивний підхід приносить особливі результати в періоди доволі кардинальних змін у регіональній та світовій ситуації, й Індія має чималий досвід такої стратегії. Так, з припиненням холодної війни та з початком загальної відлиги у міжнародних відносинах Індія спробувала здійснити конструктивні кроки до порозуміння після гострої кризи 1989–1990 рр., пов'язаної з виведенням радянських військ з Афганістану та активізацією мусульманських бойовиків у Кашмірі. На початку 90-х років були підписані деякі двосторонні угоди, зокрема Кодекс поведінки щодо дипломатичних представників та Спільна декларація про заборону хімічної зброї. Проте вже у 1992 р. пролунала низка гострих заяв політичних лідерів двох країн, що знову поставило під питання налагодження двостороннього діалогу. Не сприяла покращенню відносин і внутрішня ситуація в Індії, зміна короткотермінових коаліційних урядів фактично унеможлилювала стабілізацію “пакистанського напрямку”.

З моменту приходу до влади Н. Рао його уряд наполегливо шукав шляхи виходу зі складної ситуації у двосторонніх відносинах. Шість разів Нарасімха Рао зустрічався особисто з прем'єр-міністром Пакистану Навазом Шаріфом і намагався продовжити політичний діалог після виборів 1993 р. та приходу до влади Беназір Бгутто. Проте позитивних змін майже не відбулося. У своєму виступі до святкування Дня незалежності Пакистану 14 серпня 1994 р. прем'єр-міністр Б. Бгутто заявила, що Кашмір – “невирішений спадок від розділу 1947 року” [Mathur Krishan, Kamath 1996, 164]. Пакистан не припиняв спроб вирішити кашмірське питання за допомогою міжнародних посередників. 13 жовтня 1994 р. уряд Б. Бгутто звернувся до Генерального секретаря ООН Бутроса Галі з проханням організувати переговори щодо Кашміру, але цей план був відхилений Індією. Так само відмовилася індійська сторона від посередництва Організації ісламської конференції. За вдалим висловом провідного експерта з питань зовнішньої політики і безпеки Індії С. Гангулі, мантра індійської дипломатії в цьому питанні залишається незмінною: “Чим менше говорити про Кашмір, тим

краще” [India... 2003, 8]. Сподівання Пакистану на активну участь у таких процесах ООН не виправдалися, вже у середині 90-х офіційні особи, у тому числі Генеральний секретар ООН Бутрос Галі, доволі однозначно висловилися за вирішення кашмірської проблеми шляхом винятково переговорів Індії і Пакистану, що було сприйнято останнім як зрада і відхід від принципів, на яких ООН створювалася [Shakoog 1998, 68].

З другої половини 1990-х років криза в індійсько-пакистанських відносинах поглибилася: після захоплення влади в Афганістані представниками руху Талібан боротьба за Кашмір стала невід'ємною частиною джихаду – загальної священної війни, проголошеної ісламськими фундаменталістами. Той факт, що табори підготовки терористів розташовувалися на території Пакистану, дав привід офіційному Делі звинуватити Пакистан в “експорті тероризму”, а також зауважити, що постачання США зброї Пакистану сприяє посиленню напруженості в регіоні. Індійська сторона мала рацію: після розпаду Радянського Союзу США, які не були зацікавлені у відродженні Росії як великої держави, ще більшу увагу приділили так званому ісламському оточенню Російської Федерації (до чого призвело згодом таке “ісламське захоплення” Сполучених Штатів, на жаль, тепер відомо всім). У Кашмірі постійно відбувалися збройні сутички та теракти, за період з 1988-го по 1997 р. загальні втрати військових обох країн склали понад 3 тисячі осіб [Торкунов 2001, 387]. Проведення вперше після семи років військової присутності виборів у штаті Джамму і Кашмір влітку 1997 року дещо зняло напругу, проте деяка стабілізація політичного життя в штаті Джамму і Кашмір тривала недовго.

У травні 1998 р. до складних відносин між Індією та Пакистаном додався новий фактор – володіння ядерною зброєю, і напруженість на субконтиненті значно зросла. Зросла й занепокоєність у світі з приводу регіональної ситуації, виникли побоювання щодо переростання локального конфлікту в масштабніший. Адже протистояння триває між двома найбільшими країнами Південної Азії, кожна з яких має потужний військовий (і ядерний) потенціал та величезні політичні

амбіції. Як би зверхньо не ставилися в Індії до Пакистану, не можна не брати до уваги, що хоча він володіє лише $\frac{1}{8}$ частиною економічного, територіального і демографічного потенціалу Індії, все одно залишається достатньо потужною державою. До того ж “національною ідеєю” країни є намагання наздогнати Індію, для чого Пакистан витрачає втричі більше коштів на розвиток оборони (Індія – 2% від ВВП, Пакистан – 6%). При цьому індійські збройні сили за чисельністю у 2,5 разу переважають пакистанські, так само попереду Індія і за кількістю військової техніки (літаків на озброєнні в Індії у 2 рази більше, ніж у Пакистану, танків – в 1,7), яка має вищу якість. Непрості взаємини із сусідом змушують Індію тримати вздовж кордону значну кількість збройних сил і військової техніки, $\frac{2}{3}$ сухопутних військ зосереджені вздовж західних та північних кордонів. Пакистан, своєю чергою, навіть за часів афганської кризи тримав на кордоні з Індією $\frac{4}{5}$ збройних сил. Ядерні випробування ускладнили ситуацію ще більше, тому переговори прем'єрів двох країн А.Б. Ваджаї та Н. Шаріфа під час X саміту СААРК у Коломбо в липні 1998 р., через два місяці після ядерних перегонів, щиро віталися як країнами регіону, так і на міжнародному рівні.

Взагалі, однією з найбільш гарячих тем для наукового обговорення відтоді стає тема ядерного чинника у Південній Азії: чи є він фактором зростання загроз, чи, навпаки, має характер стабілізатора регіональної ситуації? Одноставної відповіді все ще немає. Фахівцями висувалися різні теорії, що припускали індійсько-пакистанське зіткнення, при цьому, оцінюючи цей гіпотетичний конфлікт, вони завжди віддавали перевагу Індії: з її потужним арсеналом бойових літаків вона здатна завдати масованого удару і знищити ядерний потенціал Пакистану. З другого боку, за будь-яких обставин паніки чи нестабільності Пакистан може завдати превентивного ядерного удару. Таким чином, питання полягає не стільки у військовій, скільки у політичній готовності урядів двох ядерних держав розпочати воєнні дії.

Насправді факт володіння ядерною зброєю в реальності мало вплинув на стан відносин. Каргільський конфлікт 1999 р. стався через рік після вибухів, він виявив-

ся несподіванкою як для індійців, так і для багатьох спостерігачів у світі, оскільки незадовго до нього відбувся показовий “автобусний візит” прем'єр-міністра Індії А.Б. Ваджаї через кордон до пакистанського міста Лахор, де відбулася його зустріч із пакистанським прем'єром Н. Шаріфом. Індійське керівництво наважилося на цей крок, аби продемонструвати свою готовність до діалогу у складних умовах, коли ситуація в регіоні лякала увесь світ. 21 лютого 1999 р. А.Б. Ваджаї та Н. Шаріф підписали Лахорську декларацію про співробітництво і пообіцяли народам своїх країн мир. Це був справжній “політичний капітал”, який здобули два лідери, причому Індія отримала більше дивідендів, оскільки проявила ініціативу. Наступні події викликали в Індії справжній шок: вже у травні того ж самого року відбувся напад у районі Каргіля, фактично вся лінія контролю в Кашмірі перетворилася на район бойових дій, тобто розгорнулася повномасштабна воєнна операція. Згодом стало відомо про ретельне планування цієї операції у вищих військових колах, зокрема ідеологами вторгнення вважаються начальник Генерального штабу генерал М. Азіз і начальник штабу армії П. Мушарраф, майбутній президент країни, який безпосередньо брав участь у воєнних діях [Оборотов 2009, 154]. Більш того, ці плани розроблялися приблизно в той самий час, як відбувся “лахорський візит”. Але ця авантюра дорого коштувала пакистанській стороні, яка втратила 1,5 тисячі вбитими і пораненими й отримала чергову економічну та політичну кризу в країні. У жовтні 1999 р. в Пакистані відбувся військовий переворот, і новий президент П. Мушарраф відмовився від будь-яких попередніх домовленостей з Індією, в тому числі – Лахорської.

Саме протистояння в Каргілі, яке відбулося майже одразу після чергового “замирення” в Лахорі, дало привід індійцям стверджувати, що у стосунках з Пакистаном ніколи і ні в чому не можна бути впевненими. Про довіру знов було забуто, політичний діалог відкинуто, прикордонна співпраця так і не втілилася у конкретні кроки. Більш того, Індія опинилася в ситуації, коли відчула себе певною мірою розгубленою: її військова потужність, ядерний арсенал, значно більший економічний

потенціал не давали їй жодних гарантій від нападу слабшого, але зухвалого сусіда. В умовах асиметричності регіональної ситуації Пакистан віднайшов для себе нову нішу для активної діяльності, а саме розпочав здійснювати активну підтримку сепаратистів у Кашмірі, таким чином підтримувався антиіндійський фронт ізсередини. В Індії це сприймалося як фактичний “стратегічний параліч”, коли в країні не могли ефективно протистояти пакистанській стратегії.

Як завжди в умовах загострення конфлікту, обидві сторони не поступалися своїми поглядами щодо можливостей його вирішення. З метою виходу з фактичної міжнародної ізоляції та для покращення власного іміджу у травні 2001 р. Ісламабад зробив пропозицію щодо проведення переговорів із сусідами, індійці погодились. Зустріч П. Мушаррафа з А.Б. Ваджаї відбулася в липні 2001 р. в Агрі, але переговори фактично закінчилися провалом, не було навіть підписано спільне комюніке, а сторони знову звинуватили одна одну в небажанні йти назустріч. Однією з причин провалу переговорів пакистанська сторона вважала індійську “зацикленість” на кашмірській проблемі. Натомість більшість дослідників та політичних діячів за індійським кордоном, і не лише в Пакистані, нині схиляються до такої точки зору: проблему Кашміру слід взагалі на якийсь час “заморозити”, аби досягти певного потепління у відносинах між Делі та Ісламабадом. Такий підхід є досить прагматичним, оскільки реальних перспектив, як видається, на найближчий час щодо остаточного вирішення долі Кашміру не існує [Лукаш 1998, 286].

Останнім часом і в Пакистані визнають резолюції ООН занадто давніми для того, щоб бути юридичною основою врегулювання конфлікту. “З метою віднайти розумне вирішення усього комплексу суперечок навколо Кашміру сторони повинні відійти від своїх жорстких позицій та розглянути більш гнучкі підходи”, – вважає пакистанський вчений П.І. Чіма [Cheema 2007, 33]. З другого боку, в Пакистані існує розуміння того, що фактично битва за Кашмір вже є програною – по-перше, тому, що протягом 60 років більшість його території належить Індії, а по-друге, пакистанська сторона вважає великою по-

милкою згоду З.Бгутто на підписання Сімльської угоди у 1972 р., оскільки нею закріплене право на встановлення лінії контролю в Кашмірі двома сторонами: “Це була невдала жертва для принципового інтересу зовнішньої політики Пакистану” [Ghogri 2007, 15].

Проте бажання реваншу, особливо під час військових режимів, у Пакистані виникає. У 2001–2002 рр. Індія та Пакистан декілька разів стояли на порозі війни. Приводом для чергової фази напруження могло стати будь-що: терористична атака на індійський парламент, вибори у штаті Джамму і Кашмір, загострення індусько-мусульманських суперечностей в Індії. 13 грудня 2001 р. був здійснений зухвалий напад терористів на індійський парламент прямо під час робочої сесії. Події 13 грудня стали початком I етапу затяжної кризи 2001–2002 рр., яка вкотре змусила світ затамувати подих, дивлячись у бік південноазійського субконтиненту. Країни і справді стояли на порозі війни, і цього разу ядерний чинник набув набагато сильнішого звучання, Індія розпочала впровадження операції “Паракрам”, мобілізувавши 500 000 збройних сил уздовж лінії фактичного контролю та на кордонах із Пакистаном. Пакистан у відповідь здійснив такий самий крок, ЗМІ повідомляли про відкриту підготовку до війни. Лише завдяки втручанням міжнародних сил і посередництву США та переведенню акцентів на анти-терористичну боротьбу вдалося уникнути воєнного протистояння [Кариг 2008, 80]. Це дало зайвий аргумент на користь тих учених, які вважають ядерний конфлікт у межах субконтиненту неможливим, принаймні у найближчому майбутньому. З другого боку, це жодним чином не вплинуло на поліпшення загальної ситуації у двосторонніх відносинах: Індія і Пакистан пройшли крізь три кризи вже в епоху після ядерних випробувань на субконтиненті, проте після цього залишаються майже на тих самих позиціях.

Після чергового загострення ситуації у відносинах між сусідами настав період зваженості. У 2003–2004 рр. спостерігалося повільне просування вперед на шляху порозуміння. На початку 2004 р. в Ісламабаді, під час проведення чергового саміту СААРК, було підписано двосторонню угоду з метою покращення відносин між

країнами. Основою діалогу мали стати визнання лінії контролю в штаті Джамму і Кашмір та боротьба проти тероризму на субконтиненті. Сторони підтвердили своє бажання сприяти розвитку інтеграційних процесів на субконтиненті, посиленню економічного співробітництва між країнами Південної Азії та підвищенню іміджу регіону [Khanna 2007, 245].

Індійсько-пакистанський мирний процес був продовжений після приходу до влади уряду Об'єднаного прогресивного альянсу на чолі з М. Сінгхом. Процес пошуку взаєморозуміння значно активізувався. 11–12 серпня 2004 р. в Ісламабаді відбувся II етап індійсько-пакистанських переговорів, де сторонами було внесено також низку конкретних пропозицій щодо економічного та торговельного співробітництва. До вже традиційної практики “крикетної дипломатії” (коли лідери держав відвідують матчі між крикетними командами своїх країн) долучилась “автобусна”, перервана після візиту до Лахора в 1998 р. У квітні 2005 р., одразу після зустрічі П. Мушаррафа і М. Сінгха, був відкритий автобусний маршрут, який з'єднує індійську та пакистанську частини Кашміру, в листопаді цього ж року був започаткований транскордонний рейс через індійський і пакистанський Пенджаб. Наприкінці першого терміну перебування при владі (2004–2009 рр.) уряд М. Сінгха майже одностайно називали таким, що зробив чи не найбільшу кількість реальних кроків назустріч пакистанській стороні. На превеликий жаль, довіра, яка встановилася за цей період, була знову втрачена після жахливих терористичних атак у Мумбаї наприкінці листопада 2008 р. Індійські журналісти зазначили: “Пакистан знов повернувся до того, чим і є Пакистан”, а офіційний Делі оголосив про рішучі наміри боротися з терористами та тими, хто їх підтримує.

Аналізуючи індійсько-пакистанські суперечності, фахівці вже давно звертають увагу на те, що фактична неможливість їхнього розв'язання має не лише історичне підґрунтя. Питання в іншому, а саме в абсолютно різних підходах двох країн до існуючого конфліктного потенціалу, і навіть ще у ширшому розумінні – у відмінності державної ідентичності цих двох держав, які приречені бути якщо не ворогами, то

принаймні суперниками. Дункан Мак-Леод відзначає, що індійсько-пакистанські відносини – взагалі унікальний випадок у міжнародній практиці, і вважає за їхню сутність “патологію ідеологічного антагонізму” [McLeod 2008, 95].

В Індії вже давно існують усталені стереотипи щодо Пакистану, які значною мірою впливають на формування і реалізацію стратегічної поведінки Делі. Серед індійських підходів є й такий: Пакистан від початку свого існування мав проблему ідентичності, оскільки державність була заснована на релігійній ознаці. Це визнають і в самому Пакистані, зокрема пакистанський учений Валіз-уз-Заман зазначав із цього приводу: “Якщо араби, турки, іранці відмовляться від ісламу, араби однаково залишаться арабами, турки – турками, іранці – іранцями. Але ж ким станемо ми, якщо відмовимося від ісламу?” [Мусульманские страны... 2001, 383]. Тому Пакистан завжди був змушений обстоювати свою ідею, насамперед захищаючись від Індії. “Індійська загроза” надійно служила пакистанській правлячій еліті для підтримки національної єдності та зміцнення власного впливу. В Індії це стабільно розглядається як боротьба з власним комплексом неповноцінності. Також індійська сторона звертає увагу на те, що продовженням такої поведінки є надзвичайно висока роль армії в пакистанському суспільстві. Справді, приблизно половина від усього періоду існування Пакистану припадає на правління військових режимів – фельдмаршала Айуб Хана (1958–1969), генералів Ях'я Хана (1969–1971), Зія уль Хака (1977–1988) та Первеза Мушаррафа (1999–2002), який і після переходу до цивільного правління залишився прихильником активного залучення військових до влади. За словами індійського генерала С. Падманабгана, “пакистанська армія завжди була основою життєздатності пакистанської політики” [Padmanabhan 2005, 143]. Симпатія населення Пакистану до армії так само живиться звичкою до конфронтації з Індією – вона пов'язана з надією на захист від можливого індійського нападу та поглинання. Отже, фактична основа пакистанської державності – армія, і вже потім – багаті-землевласники, велика буржуазія та вище ісламське духовенство.

«Хроніка Пакистану як незалежної дер-

жави не була щасливою... Серцевиною усіх його "провалів" стало постійне домінування в політиці пакистанської армії», – вважає американський дослідник Ч.Х. Кеннеді [Kennedy 2005, 37]. З цим погоджуються і в самому Пакистані, зокрема відомий дипломат і вчений Караматулла Гхорі зазначав із цього приводу: "Трагічним фактом нашої історії став пошук політичної влади з боку військово-бюрократичної еліти із самого початку становлення нації" [Ghori 2007, 9]. ТанDEM "армія – іслам" породжує доволі агресивну природу державної діяльності, яка лише підкріплюється традиційним визначенням національного інтересу: "Ворог № 1 – Індія". Насправді, визначальна роль військової еліти відіграла таке ж саме значення, як ісламізація державної ідеї, лише цим поєднанням пояснюється як велика кількість невдач у внутрішньота зовнішньополітичній галузі, так і характер конфліктів, до яких причетний Пакистан. Більш того, на думку експертів, "конфлікти, до яких був задіяний Пакистан, – афганський, кашмірський та внутрішні, – пов'язані між собою і провокують один одного" [Nasr Vali 2005, 19]. Ісламська ідеологія забезпечує ту мережу, завдяки якій Пакистан ідентифікує і реалізує власні національні інтереси, так само як регіональні та позарегіональні амбіції. До речі, на думку К. Гхорі, проблема зовнішньополітичної стратегії Пакистану полягає також у неправильному визначенні національних інтересів, їхньому підкоренні амбіціям військових, що часто-густо приводило до служіння інтересам інших держав, у першу чергу – США.

Таким чином, в основі індійсько-пакистанського протистояння – парадигма: секуляризм проти комунізму, тобто різні ідеї державності, які, власне, і спричинили постійне непорозуміння та складність у пошуках компромісів. Пакистан, незважаючи на всі побоювання, існує вже понад 60 років і весь цей час перебуває у стані конфронтації з Індією. Наявна низка проблем у політичній історії Пакистану, серед яких:

- неспроможність створити конституцію держави протягом перших 9 років незалежності, а далі – численні зміни основного закону (за 20 років були прийняті ще 2 нові конституції);
- неможливість спочатку отримати Каш-

мір, а потім – втрата значної території і більше половини населення з утворенням незалежної держави Бангладеш, отже – невинуватість теорії двох націй;

- невдача у встановленні демократичних інституцій у суспільстві та тривалі періоди військових режимів;

- неспроможність проведення ефективних економічних реформ та дієвої господарської політики, яка б могла забезпечити власне населення необхідним рівнем життя;

- неефективне визначення концепції національного інтересу й у зв'язку з цим – неможливість реалізації адекватного зовнішньополітичного курсу, досягнення гарантій безпеки.

Реальні прорахунки у внутрішній та зовнішній політиці Пакистану завжди бралися до уваги в Індії, проте вони не є достатніми для виправдання 60-річної історії настільки складних відносин. Тим паче офіційні підходи політичних еліт не можуть задовольнити народи двох країн, оскільки на побутовому рівні давно існує бажання бути якщо не друзями, то хоча б хорошими сусідами. Такі бажання обов'язково мають бути взяті до уваги під час розробки подальшої індійської стратегії щодо Пакистану. У часи пошуку людством шляхів вирішення різних суперечок будь-яка сторона конфлікту має надію на їхнє вичерпання. Принаймні "більш ніж 30-річне існування без війн, коли усі конфлікти, що виникали, вирішувалися мирним шляхом, свідчить про те, що Індія та Пакистан не є приреченими на війну" [Белокреницький, Москаленко, Шаумян 2003, 246].

Довготривалий характер індійсько-пакистанського конфлікту зумовлений відмінністю підходів двох сторін до можливих шляхів його вирішення. Ситуація мало змінилася за останній час: після прийняття присяги 25 березня 2008 р. новий прем'єр-міністр Пакистану Ю.Р. Гіллані заявив, що його уряд наполягатиме на тому, що кашмірське питання має вирішуватися на основі резолюцій ООН та волевиявлення народу Кашміру, тобто знов підтвердив традиційний пакистанський підхід і відмовився від певних поступок свого попередника, президента П. Мушаррафа, який фактично погодився на пріоритет двосторонніх переговорів з Індією. Так само

не змінюється з часом і позиція індійської сторони: жодних втручань та посередницьких послуг, лише двосторонні переговори. Погоджуючись на визнання лінії контролю за кордон між двома державами, Індія, вказують її лідери, і так уже йде на поступки та “заплющує очі” на загарбання її території внаслідок першої індо-пакистанської війни у 1948 р.

Скоріше за все, “міжнародна спільнота” і справді тут не в змозі впливати на перебіг подій. Тому важко погодитися з точкою зору відомої російської дослідниці кашмірського питання Т.Л. Шаумян, яка зауважила, що “вирішення проблеми Кашміру навряд чи перебуває в руках лише Індії та Пакистану, воно також, скоріше за все, потребує прямої чи непрямої участі Китаю”, зважаючи на безпосередню близькість та неврегульовані територіальні проблеми останнього з Індією [Шаумян 2002, 63]. Єдине, на що треба зважати у цьому ракурсі, – що можливість підтримання стабільних відносин з КНР надзвичайно важлива для Пакистану. Саме з цієї причини, як слушно зазначив П. Ігнат'єв, “пакистанський генералітет не може відмовитися від окупованої ним частини Кашміру, насамперед зі стратегічних міркувань, оскільки ця територія забезпечує єдиний наземний міст Північного Пакистану з китайським Сінцзян-Уйгурським автономним районом, який проходить через високогірне Каракорумське шосе” [Ігнат'єв 2006, 283]. Китайський чинник має особливе значення в індійсько-пакистанських стосунках, і він зовсім не обмежується прикордонною співпрацею Пакистану з Китаєм: Пакистан ніколи не страждав на недооцінку дружби з Китаєм, чудово розуміючи характер індійсько-китайського суперництва.

На нашу думку, все ж таки існує третя сила, без урахування якої кашмірський конфлікт ніколи не буде вирішений, а саме цілий ряд політичних сил, які активно діють на території штату Джамму і Кашмір, і в тому числі релігійно забарвлені збройні угруповання. Серед них є організації більш і менш радикальні, готові до переговорів з центральним індійським урядом, але, як зазначає С. Коен, Індії слід пам'ятати, що “значна кількість кашмірців завжди прагнула незалежності як від Індії, так і від Пакистану” [Cohen 2003, 51]. Вибори і прове-

дення плебісциту з метою подальшого самовизначення штату – чи не найменша вимога кашмірських сепаратистів. Кашмір – така ж законна індійська територія, як і всі решта, тож про який плебісцит може йти мова, – вважають представники офіційної індійської влади. Боротьба із сепаратизмом, у будь-якому його ступені, – така ж визначальна риса внутрішньої політики Індії, як і незалежна позиція у зовнішніх справах. 60-річний досвід незалежної Індії свідчить про неймовірну рішучість у цьому напрямку, тож надії на самовизначення Кашміру однозначно приречені. Інша справа – розширення автономії, і тут офіційний Делі, хоча й дуже обережно, йде на певні поступки, зважаючи на вимоги тієї самої “третьої сили конфлікту”. У Делі не бажають “виносити сміття з хати” і свої внутрішні проблеми ні з ким не обговорюють, але й ігнорувати існування розгалуженої системи політичних сил у Джамму і Кашмірі також неможливо, тож переговорний процес без третьої, хоча й внутрішньої (для Індії), сторони не буде результативним.

Останнім часом важливою базою для знаходження спільної позиції та реалізації стратегії на добросусідство стала анти-терористична боротьба. Колишній міністр внутрішніх справ Пакистану М. Хайдер свого часу висунув ряд конкретних пропозицій щодо покращення індійсько-пакистанських відносин, зокрема: координація розвідувальної діяльності, остаточна імплементація Хартії СААРК про боротьбу з тероризмом, інституційно закріплений контроль за діяльністю терористів шляхом використання новітніх технологій, мобілізація додаткових зусиль на запобігання терористичній діяльності, позитивна роль ЗМІ обох країн (для чого закликав до “припинення пропаганди одне проти одного” [Zeb 2006, 75]. Але ці пропозиції, незважаючи на їхню актуальність, виконані не були.

Трагедія в Мумбаї – терористичні атаки 26–28 листопада 2008 р., які забрали життя понад 180 осіб, – вкотре призупинила двосторонній діалог. Передусім вона мала за наслідок чергове погіршення відносин між Індією та Пакистаном, хоча незадовго до “індійського 11 вересня”, як одразу охрестили ці події, новий президент Пакистану Асіф Алі Зардарі пішов на певні

кроки зближення з Індією, зокрема заявив, що його країна ніколи перша не застосує свій ядерний потенціал, на підставі чого за два дні до терактів був підписаний двосторонній договір про співробітництво у галузі ядерної безпеки. Після нападу Індія звинуватила Пакистан у тому, що його міжвідомча розвідувальна служба ISI (Inter-Service Intelligence) стоїть за всіма терактами, скоєними у 2008 році, в тому числі причетна до мумбайської трагедії. Індійський прем'єр-міністр М.М. Сінгх на початку грудня 2008 р. відкрито заявив, що у сучасних умовах Пакистан є центром світового тероризму. Натомість обидва керівники Пакистану – президент А.А. Зардарі та прем'єр-міністр Ю.Р. Гіллані – засудили дії терористів, назвавши їх “позадержавними акторами”, та запропонували Індії свою допомогу у розслідуванні кривавих злочинів у Мумбаї, а також назвали неприпустимим розгортання антипакистанської істерії в Індії.

Напад на Мумбаї – фінансовий центр та економічну столицю Індії – був розцінений також як замах, за словами Ш. Тхарура, “на символ індійського процвітання, який зробив індійську модель розвитку такою привабливою для глобалізованого світу” [Tharur 2008]. Він звернув увагу й на те, що вперше на індійській землі знайшли свій прояв антисемітські настрої, адже до тих пір Індія не знала єврейських погромів. Таким чином, стало небезпечно бути іноземцем (європейцем), християнином або євреєм, що для толерантної країни є абсолютно неприпустимим. У ситуацію втрутилися великі держави, на початку грудня відбулися візити Д. Медведєва і К. Райса у Делі, під час яких Індії була запропонована всіляка допомога.

Щодо зовнішніх факторів, які впливають на розвиток регіональної ситуації, слід зазначити, що, хоча з припиненням холодної війни роль великих держав у регіоні значно зменшилася, поступово тенденція до фактичної участі третіх сил у політичній історії та міждержавних відносинах субконтиненту повертається. Це простежується насамперед у діях США та певною мірою РФ в урегульованні безпекової ситуації, викликаних проведенням в 1998 р. ядерних випробувань, а також посиленням боротьби з терористичними загрозами, керівництво якою наразі

майже повністю “перетягнули” на себе США. При цьому Вашингтон вимагає більшої рішучості від Ісламабада, зокрема у припиненні підтримки терористичних угруповань, Пакистан повинен завдати рішучого удару по бойовиках-ісламістах, аби заспокоїти Індію і не провокувати її на подальшу ескалацію конфлікту, від Індії ж вимагається готовність іти назустріч таким крокам.

Проте загалом історія довела неефективність усіх спроб впливових світових держав вплинути на розвиток ситуації в регіоні і поліпшити двосторонні стосунки Індії та Пакистану. У випадку з КНР це так само слушно, але географічна близькість і власні невирішені проблеми індійсько-китайських відносин додають ще більшої напруженості. Суперництво з Індією – надійна запорука “стратегічної дружби” Пакистану з Китаєм, і ніщо не змінить найближчим часом такої ситуації, тому особлива увага індійських стратегів до двох своїх небезпечних сусідів є абсолютно виправданою.

Окремим визначальним фактором регіональної ситуації вже давно є афганський чинник, який протягом останнього десятиріччя набував дедалі важливішого значення і став, зрештою, одним із пріоритетних у зв'язку зі згаданою війною проти терору на чолі із США. У більш широкому контексті слід нагадати, що останнім часом увага дедалі більше звертається на ісламський фактор у міжнародних відносинах і саме афганська територія стала основною ареною боїв проти ісламського радикалізму та глобального тероризму. В умовах розвитку ситуації в Південній Азії цей фактор набуває принципово важливого значення, чи не найгіршим підтвердженням чого стали терористичні атаки в Мумбаї у листопаді 2008 р.

Таким чином, можна припустити, що найближчим часом індійсько-пакистанські відносини суттєво не зміняться, хіба що лідери обох країн підуть на певні конструктивні кроки і поступки, “забуваючи” про Кашмір, мусульманських шпигунів, дружбу з Китаєм тощо. Важливим у цьому разі кроком має стати розробка нової суспільної думки в обох країнах, що передбачає спеціальну увагу політичних еліт до цього специфічного питання. Зрештою, час минає, застарілі образи стають

менш болючими, тоді як перспективи співробітництва відкривають нові реальні можливості розвитку й зростання добробуту в обох країнах. Нові правила гри, продиктовані процесами глобалізації, вимагають розуміння, поступок і толерантного ставлення, тож ідейному суперництву тут немає місця. Водночас у випадку протистояння Індії і Пакистану це можливе лише у разі позбавлення від комплексів зверхності та другорядності відповідно, і лише таке розуміння і визнання на найвищому державному рівні в змозі змінити ситуацію на краще.

ЛІТЕРАТУРА

- Белокреницкий В.Я., Москаленко В.Н., Шаумян Т.Л. **Южная Азия в мировой политике**. Москва, 2003.
- Игнатъев П.М. **Индия на шляху до лідерства в Південній Азії**. Чернівці, 2006.
- Лукаш О. Внешняя политика Индии в 90-е годы: новые тенденции // **Очерки политического и социально-экономического развития стран Востока**. Киев, 1998.
- Москаленко В.Н. Итоги развития и перспективы Исламской Республики Пакистан // **Мусульманские страны у границ СНГ**. Сб. статей. Москва, 2001.
- Мусульманские страны у границ СНГ**. Москва, 2001.
- Неру Дж. **Открытие Индии**. Кн. 2. / Пер. с англ. Москва, 1989.
- Оборотов С.А. **Ядерный фактор в американо-индийских отношениях**. 1991–2008. Москва, 2009.
- Полиха І.З. У пошуку консолідувальної ідеї // **Політика і час**, 1997, № 11.
- Торкунов А.В. **Современные международные отношения**. Москва, 2001.
- Шаумян Т.Л. Спор вокруг Кашмира: истоки конфликта // **Индия: достижения и проблемы**. Материалы научной конференции. Москва, 2002.
- Cheema P.I. Analyzing the Pakistan – India Peace Process // **Pakistan Horizon**, 2007, № 2.
- Cohen S.P. India, Pakistan and Kashmir // **India as an Emerging Power** / Ed. Sumit Ganguly. Frank Cass, London – Portland, 2003.
- Ghori K.K. 60 years of Pakistan's foreign Policy // **Pakistan Horizon**. 2007, Vol. 60, № 2, April.
- India as an Emerging Power** / Ed. Sumit Ganguly. Frank Cass, London – Portland, 2003.
- Kapur Paul S. 10 Years of Instability in a Nuclear South Asia // **International Security**, 2008, Vol. 33, № 2.
- Kashmir. New Voices, New Approaches** / Ed. by V.P.S. Sidhu, B. Asif, C. Samil. London, 2006.
- Kennedy Charles H. Constitutional and Political Change in Pakistan: The Military-Governance Paradigm // **Prospects for Peace in South Asia** / Ed. by Rafiq Dossani and Henry S. Rowen. Stanford Stanford, 2005.
- Khan Y. **The Great Partition. The Making of India and Pakistan**. London, 2007.
- Khanna V.N. **Foreign Policy of India**. New Delhi. 2007.
- Mathur Krishan D., Kamath P.M. **Conduct of India's Foreign policy**. New Delhi, 1996.
- McLeod Duncan. **India and Pakistan. Friends, Rivals or Enemies**. University of Bristol, UK. Ashgate, 2008.
- Nasr Vali. Islamic Extremism and Regional Conflict in South Asia // **Prospects for Peace in South Asia** / Ed. by Rafiq Dossani and Henry S. Rowen. Stanford, 2005.
- Padmanabhan S. **A General Speaks**. New Delhi, 2005.
- Pakistan Horizon**, March 1948, vol. 1, № 1.
- Shakoor Farzana. UN and Kashmir // **Pakistan Horizon**, 1998, vol. 51, 2, Apr.
- Tharur Sh. **Terrorism: Mumbai and after**. Lecture in Parliament of India. 11.12.2008 – <http://tharur.pdf>.
- Zamindar V.F.Y. **The Long Partition and the Making of Modern South Asia**. New York, 2007.
- Zeb R. Pakistan and Jihadi Groups in the Kashmir Conflict // **Kashmir. New Voices, New Approaches** / Ed. by W.P.S. Sidhu, B. Asif, C. Samil. 2006.